

СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНОГО МАТЕРІАЛУ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Мазур І. В.

ВСТУП

В умовах сучасних інноваційних змін і кардинальних реформ в багатьох царинах науки гостро постало питання повернення із забуття духовної скарбниці нашого народу, до якої безперечно належить українська народнопісенна спадщина. Вивчення архівних документів, які певний час були поза увагою дослідників, знайомство з численними рукописами та документальними матеріалами, багато з яких й досі не опубліковані – усе це створює сприятливі умови для дослідження історичного минулого, дає можливість зрозуміти певну логіку розвитку культурного простору українського мистецтва.

1. Визначення передумов звернення до означеної проблематики

В останні роки з'явилося багато праць, присвячених розгляду розвитку української культури у загальному панорамному аспекті, діяльності наукових установ, вчених, які займалися дослідженням народного мистецтва нашого народу. Однак, жодна з робіт не ставила собі за мету дослідити проблему вивчення народнопісенної спадщини комплексно, використовуючи розробки й напрацювання таких галузей науки, як: фольклористика, етнографія, етнологія, краєзнавство, музикознавство, зафіксувати і дослідити ті суттєві й кардинальні зміни, які визначилися у дослідницькому процесі, завдяки впливу подій, що відбувалися у 20–30-х роках ХХ століття у царині цих наук.

2. Наукові напрацювання стосовно висвітлення процесу становлення основних принципів методології науково-дослідницької діяльності та визначення основних аспектів означеної проблематики

У 80–90-х роках ХХ століття в українській фольклористиці відбувся певний прорив, пов'язаний із появою значної кількості нових визначальних праць і дослідницьких розробок українських вчених В. Гошовського, А. Іваницького, Р. Кирчіва, С. Грици, Л. Кияновської, М. Пазяка, Н. Шумади, М. Мушинки, О. Мишанича, О. Смоляка, І. Денисюка, О. Боряк, С. Шевчука, Я. Вернюк, І. Довгалюк, Г. Сокіл, М. Парахіної,

М. Ржевської та інших, в яких осмислюється наукова, збирацька, дослідницька й популяризаторська діяльність багатьох видатних вчених і фольклористів минулих століть. Цей момент сприяв активізації науково-дослідницької діяльності відносно питань формування, становлення й подальшого розвитку основних принципів методології досліджень фольклорної спадщини. Особливо визначальними й цінними в означеному аспекті є програмні документи, запитальники, анкети, квестіонари, які розглядаються як основа методологічних розробок науковців першої чверті ХХ століття відносно питань збирання й дослідження народної музичної творчості.

Оскільки окремих праць, в яких розглядається процес становлення основних і визначальних принципів методології науково-дослідницької діяльності народнопісенної спадщини українського народу немає, простежити специфіку й особливості розгортання, визначити напрям розвитку цього процесу стає можливим лише у студіях, присвячених висвітленню та аналізу основних напрямів науково-дослідницької діяльності першої чверті ХХ століття. Водночас аналіз і систематизація програмних документів із питань збирацької діяльності, визначення методологічних принципів науково-дослідницької діяльності кращих зразків народної музичної творчості, з'ясування значення й специфіки програмних документів в процесі розгортання й піднесення науково-дослідницької думки потребують додаткового вивчення й ретельного дослідження.

3. Специфіка функціонування фольклорної спадщини українського народу другої половини ХІХ – початку ХХ століття та необхідність й доцільність розробки програмних документів в означений період

Другу половину ХІХ століття відзначають кардинальні зміни у функціонуванні фольклору. Це пов'язано з певними аспектами, до яких маємо віднести: вихід народнопісенної творчості за межі сільської місцевості під впливом активного розвитку капіталістичних відносин й урбанізації культури; активізація процесу асиміляції та інтеграції фольклору з пісенними формами і жанрами міської культури, з професійним мистецтвом. Відбувається активний процес модифікації не тільки принципу створення народнопісенних зразків, певних змін зазнає середовище, в якому функціонує пісенний матеріал. Трансформації підлягає не лише музичний, але й словесний матеріал, який поступово упорядковується відповідно конкретним принципам, отримуючи чітко визначених ознак літературного стереотипу.

Обрядовий фольклор початку ХХ століття залишає за собою право розглядатися як важлива і невід’ємна складова селянської культури. Поряд із цим активну позицію починають займати жанри, які з’являються у цей історичний часовий проміжок у міській культурі: наприклад, робітничі й заробітчанські пісні. У цей час особливе місце займає пісенний матеріал різних соціальних прошарків: пісні в’язнів, фольклор безпритульних, блатні пісні. На початку ХХ століття актуалізується подальший розвиток позаобрядових жанрів: любовної лірики, частівок, ліричних пісень-романсів, солдатських і революційних пісень. Фольклор, який ґрунтується на традиціях й розглядається як носій духовного початку, морально-ціннісних орієнтацій, продовжує зберігатися у сільській місцевості, хоча й він починає трансформуватися, набуваючи ознак оновлення.

Методика запису й фіксації фольклорного матеріалу має ґрунтуватися на принципах розуміння природи, генези й сутності народних традицій. Погляд на фольклор, як на надбання минулих часів, органічно пов’язаний із наявністю великої кількості матеріалів, що вирвані з органічного контексту їхнього побутування, відокремлені від сутності і функції обрядового дійства. Означена позиція відіграла важливу роль при розробці та складанні багатьох програм із дослідження фольклору.

Створення великої кількості питальників, анкет, інструкцій, численних програм, активні експериментальні пошуки нових способів запису фольклорного матеріалу, залучення до цього процесу великої кількості науковців і аматорів, сприяли розгортанню й активізації як збирацької, так і дослідницької діяльності. Це були перші кроки на шляху до створення науково-дослідницького підходу до збирацької діяльності, які визначили напрям подальших методологічних досліджень.

Необхідність розробки й появи програмних документів була тісно пов’язана з вирішенням ще однієї проблемної ситуації, яка на початку ХХ століття гостро постала перед українськими фольклористами й чітко визначилася у наступних аспектах:

- збирали, записували і опрацьовували фольклорно-етнографічний матеріал на теренах України нерівномірно;
- не усі території було вивчено і досліджено ґрунтовно й повністю: одні регіони були представлені досить повно і змістовно, інші – лише окремими вибірконими зразками¹.

Поряд із систематичними матеріалами існували матеріали випадкові, в яких було зафіксовано лише поодинокі зразки пісенних

¹ Борисенко В. Й. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ : Унісерв, 2002. С. 92.

жанрів, які сподобалися дописувачам чи потрапили через те, що вдалося лише саме цей матеріал зафіксувати. Ці особливості збирацької діяльності певним чином перешкоджали створенню цілісної картини функціонування народнопісенної творчості в різних регіонах і місцевостях. Означена ситуація не сприяла відтворенню особливостей розвитку та трансформацій пісенного матеріалу протягом історичного минулого, що й визначило пріоритетність формування методології дослідження народнопісенної спадщини українського народу.

4. Значення програмних документів в процесі становлення основних принципів методології дослідницької діяльності фольклорно-етнографічного матеріалу

У дослідницьких працях початку ХХ століття питання дослідження народнопісенних зразків української фольклорної спадщини має чітке спрямування, пов'язане з розв'язанням наступних важливих методологічних завдань:

- з'ясування справжнього обсягу конкретного пісенного зразка;
- виявлення і визначення джерел його походження;
- простеження тенденцій, напрямів, особливостей розвитку й трансформації означеного матеріалу;
- визначення хронологічних меж появи і з'ясування характерних ознак функціонування чітко визначеного пісенного зразка;
- фіксація території побутування матеріалу;
- виявлення зв'язку пісень із усною давньою традицією та літературною спадщиною.

Аналіз архівних документів початку ХХ століття, в яких представлена інформація стосовно збирання і запису народнопісенного матеріалу, надає можливості стверджувати про наявність доволі об'ємного, різноманітного, фактологічно цінного матеріалу. Важливе місце, в яких висвітлюються питання збирацької діяльності фольклорної творчості належить документам, характерною ознакою яких є наявність конкретних вказівок стосовно специфіки й особливостей збирацької діяльності.

В історії української фольклористики ці документи отримали доволі різноманітні визначення: настанова, керівництво, інструкція, анкета, питальник, програма, відозва, запрошення, план, квестіонар². Незважаючи на достатню кількість визначень, вони усі мають безпосереднє відношення до збирання народнопісенного матеріалу, були розроблені й створені з метою максимально повної та точної його фіксації.

² Боряк О. О. Матеріали з історії народознавства в Україні : каталог етнографічних програм (друга половина ХVІІІ–ХХ ст.). Київ : Українознавство, 1994. С. 7.

Активне використання поняття «програма» у збирацькій діяльності пов'язане з тим, що означений документ містить не тільки вказівки стосовно збирання, фіксації фольклорного матеріалу, зразків народно-пісенної творчості, але й має розглядатися як алгоритм вивчення культурного явища, чітко визначена, структурно оформлена і маюча векторне спрямування дослідницька матриця. Програми виконували функцію методологічного інструменту, за допомогою якого на місцях фіксувалися різноманітні прояви народної культури.

Зазначимо, що поняття «настанова», «керівництво», «інструкція» знайшли активне використання у збирацькій діяльності переважно до середини XIX століття. Починаючи з 1860-го року в науковий обіг входить термін «програма», який активно використовується у сучасному дослідницькому просторі музичної фольклористики. Під «програмою» потрібно розуміти документ у формі запитань, укладений науковцем і затверджений Установами ВУАН, в якому вказано алгоритм для вивчення певного етнографічного явища чи конкретно визначеного народнопісенного зразка. Програми слугували інструментом, аналітичним алгоритмом, за допомогою якого на місцях фіксувалися різноманітні прояви народної культури та творчості.

Одним із перших програму збирання та дослідження фольклорно-етнографічного матеріалу на теренах України на межі XVIII–XIX століття запропонував Ф. Туманський. Як і переважна більшість програмних документів його попередників, розроблений етнографом програмний документ передбачав всебічне обстеження земель, які в означений історичний період іменувалися Малоросією. Програма враховувала специфіку побутування фольклорної творчості як у містах, так і в окремих сільських місцевостях³. У документі детально зазначалося, на що потрібно звернути ретельну увагу при фіксації фольклорного матеріалу. Чільне місце посідають у програмі питання, які стосувалися народних звичаїв, традицій та обрядів. У запропонованому документі зазначалося про необхідність і важливість розшукування будь-яких записів й літописів про українську народнопісенну та етнографічну спадщину, знімання з них копій. Програма мала важливе значення для процесу розгортання збирацької й дослідницької діяльності на теренах України. Вагомість проекту полягала у тому, що він не залишився без практичного втілення, ставши зразком для появи значної кількості програм у XIX столітті.

Специфіка програми Ф. Туманського полягає в наявності певного підходу до вивчення фольклору, який передбачає наявність двох

³ Горленко В. Ф. З історії формування наукової методики народознавства (анкета Ф. О. Туманського). *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 4. С. 78.

обов'язкових етапів. На першому з них здійснюється власне збирацька діяльність. Другий етап передбачає критичне осмислення й відповідну систематизацію зібраного матеріалу кваліфікованим дослідником. Цей етап є одним із необхідних чинників дослідницької діяльності і в подальшому буде розглядатися як один із важливих структурних компонентів методології фольклористики. Ф. Туманський ставив перед собою завдання відтворення повної історії Малоросії, яка б відповідала новим історіографічним вимогам. Спираючись на означені засади й розроблені положення, запроваджені дослідником, вибудовували свої програмні документи у подальшому українські фольклористи.

У перших програмах констатуємо чітку позицію по відношенню до визначення територіально-географічного положення українського народу. Розроблена у 1830-х роках І. Вагілевичем, Я. Головацьким, М. Шашкевичем «Етнографічна програма пошуково-збирацької та дослідницької роботи» ставила за мету вивчення фольклорно-етнографічної скарбниці українського народу у загальному ракурсі і мала широке призначення. Зразком для написання і складання цієї програми була програма Ф. Туманського, яка вважається однією з перших дослідницьких програм, спрямованих на загальне фольклорно-етнографічне вивчення спадщини українського народу.

В етнографічній програмі польського дослідника, фольклориста, етнографа О. Кольберга вперше в історії вітчизняної науки було сформовано принципово важливі положення стосовно запису та фіксації музичних зразків фольклорної творчості. Дослідник визначає і чітко окреслює загальні методологічні завдання програми (цілі та завдання збирацької діяльності, звернення до збирачів у необхідності й важливості збирання і фіксації фольклорно-етнографічного матеріалу, вимога обов'язкової паспортизації надісланих матеріалів). О. Кольберг наголошує на важливості й необхідності фіксувати при збиранні фольклорного матеріалу не тільки поетичний текст, але й нотний матеріал.

При записі тексту пісенного зразка він закликає обов'язково звертати увагу на специфіку й особливості мови, наголосу, умови використання мовних діалектів. Записи народнопісенного матеріалу мають бути зафіксовані в усіх наявних варіантах, які поширені й побутують у конкретній місцевості, з подальшим їхнім детальним аналізом, виявленням особливостей та специфіки музичного зразка. Фіксація усіх пісенних зразків певного регіону в контексті обрядового дійства має здійснюватися з метою виявлення їхньої функції, ролі та значення в обряді.

Якщо у програмному документі О. Кольберга фольклорно-етнографічна творчість розглядалося в єдності усіх питань, які

стосувалися не тільки обрядового дійства, але й звичаїв і традицій народів конкретної місцевості, то починаючи з 1860-х років, значення й функція програмних документів починає суттєво змінюватися, деталізуватися і конкретизуватися відповідно до означеної проблематики збирацької діяльності. З однієї сторони, створюються нормативні документи, які передбачають фіксацію суто етнографічних відомостей, особливо це стосується вивчення народних юридичних звичаїв (це пов'язано з історичною подією означеного періоду – відміною кріпосного права). З іншого боку, розробляються програми, які присвячені й спрямовані переважно питанню збирання, фіксації й вивчення зразків народної музичної творчості.

У другій половині XIX століття існувала певна кількість пісенних збірок, які засвідчували необхідність створення програмних документів, спрямованих на фіксацію і систематизацію народнопісенного матеріалу. Аналіз наявних збірників пісенного матеріалу означеного історичного періоду дає змогу констатувати, що усі збирачі, які надсилали записані пісні чи зібраний фольклорно-етнографічний матеріал, обов'язково згадуються упорядниками збірників у вступній передмові з усіма вихідними даними про виконавців (регіон проживання, прізвище, назва пісень, короткі відомості про виконавців).

Особливістю цих збірок є фіксація переважно поетичного матеріалу (слів) пісень, нотний матеріал – майже відсутній. Усі упорядники пісенних збірників обов'язково наводять варіанти пісень, які знаходяться в інших виданнях, зазначаючи при цьому, які ще інші варіанти є в рукописних чи друкованих пісенних збірках. Ознакою багатьох пісенних збірок є наявність бібліографічного списку, в якому зазначені не тільки інші, наявні на той момент, пісенні збірки, але й зазначаються теоретичні праці, які присвячені упорядкованому у збірках пісенному матеріалу.

У 60–70-х роках XIX століття характерною ознакою програмних документів є поступове розширення тематики й деталізація окремих питань відносно збирацької діяльності. У 1863 р. була надрукована «Програма для доставки у Харківський губернський статистичний комітет відомостей про тутешню губернію», яка містила значну кількість різноманітних питань з історії, географії, антропології, топографії, етнографії. У програмному документі, в окремому з визначених за спрямуванням розділі, пропонуються питання, пов'язані зі збиранням народнопісенної творчості. У «Примітці» подаються конкретні вказівки стосовно записування й фіксації зразків народнопісенного матеріалу.

У 1876 році виходить «Програма для збирання історико-археологічних відомостей про Подолію», складена викладачем Подільської семінарії Митрофаном Сімашкевичем. У назві програмного документу конкретно зазначено регіон дослідження, що свідчить про певну конкретизацію місця збирацької діяльності. Серед чималої кількості програм означеного історичного періоду вона була єдиною, складеною духовною особою. Необхідно зазначити, що поряд із програмними документами в кінці ХІХ ст. виходили «запитальники», які містили запитання локального характеру і мали місцеве призначення.

В означений історичний період створюється Пісенна комісія, яка безпосередньо займалася питаннями збирацької діяльності народно-пісенного матеріалу. Це було пов'язано з необхідністю вирішення важливого питання: запис пісні передбачає не тільки наявність зафіксованої поетичної складової народнопісенного зразка, обов'язковим і важливим є фіксація нотного запису. Основним завданням Пісенної комісії вважалося збирання й видання зібраних зразків пісенного матеріалу, зокрема, з їхньою гармонізацією.

У передмовях до пісенних збірників, які були надруковані на початку 1890-х років, знаходимо повний і змістовний виклад принципів фіксації фольклорних текстів в умовах експедиції. Основна цінність і важливість збірок полягає в тому, що у передмовях запропоновані, сформовані й методологічно визначені прийоми, яких необхідно дотримуватися під час збирання й фіксації народнопісенного матеріалу: питання «як записувати» вважається не менш важливим і актуальним, ніж питання «що потрібно й доцільно записувати».

За результатами аналізу змісту передмов можна виділити принципові положення стосовно запису народнопісенного матеріалу в означений період:

– під час запису фольклорного матеріалу слова і текст мають відразу фіксуватися під час запису та обов'язково перевірятися після виконання пісенного зразка;

– пісні чоловічі та жіночі мають записуватися окремо, одночасно з фіксацією інформації відносно учасників співу;

– записувати потрібно усі варіанти наспівів, ретельно фіксуючи зміни, які відбуваються при повторенні певного пісенного зразка.

Пісенна комісія визначила принципово важливим для збирацької діяльності дотримання принципу чіткої фіксації контексту побутування пісень і паспортизація відомостей про виконавців. Обов'язковим під час експедиції було складання словника, який містив діалекти й специфічні для кожного регіону словосполучення, слова з характерними наголосами, вимовлянням. Важливим у процесі збирацької

діяльності стало складання термінологічного словника, який мав безпосереднє відношення до обрядового дійства, розглядався як необхідна складова цього процесу і використовувався виконавцями під час дійства. Необхідно зазначити, що зібрана й зафіксована термінологія тісно пов'язана з моральними та естетичними поглядами народу, що вважається відображенням його світосприйняття.

Програмні документи другої половини XIX століття, у переважній кількості, належать до етнографічних за своїм спрямуванням. Основне їхнє призначення полягало у необхідності створити цілісну загальну картину про етнографічне й фольклорне розмаїття українців. Усі перші програми були загального характеру, конкретики не передбачалося по жодному з питань програм («Програма для збору статистичних відомостей у селах», «Програма для групування відомостей про південний народ»). Перелік запитань торкався описової етнографії (домівки, тварини, одяг, їжа, промисли, рослини; ігри та забави; обрядові звичаї – питання торкалися весілля, народження, поховання, проведення свят: Нового Року, Миколая, Різдва, Великодня), народної словесності й вірувань, пісень обрядових, побутових, історичних, демонології, космології та ін.

Якщо в середині XIX століття основні етнографічні дослідження були зосереджені на теренах Східної України, то на початку XX століття центром фольклорно-етнографічних розробок стає Галичина. Однією з вагомих причин такої зміни стало відкриття в НТШ Етнографічної комісії, яка мала за мету залучити до співпраці дослідників і вчених з усієї України. Завдяки праці М. Грушевського, Ф. Вовка, В. Гнатюка, І. Франка, що входили до складу комісії, була зібрана велика кількість фольклорно-етнографічного матеріалу з різних регіонів України.

Рівень досліджень, які проводилися вченими і співробітниками НТШ, був показовий для усього наукового простору, про що свідчили численні відгуки міжнародних організацій й товариств. Неодноразово на ці конференції для виступів запрошувалися М. Грушевський, Ф. Колесса, В. Гнатюк, К. Квітка, Й. Роздольський та багато інших науковців. Саме завдяки працям Й. Роздольського, Ф. Колесси та С. Людкевича НТШ зайняло одне з перших місць серед наукових товариств слов'янських країн по вивченню, дослідженню та систематизації народнопісенного матеріалу. Збірки пісенних зразків, які були видані НТШ, вважалися зразком і взірцем для багатьох науковців, мали важливе значення для подальшого розвитку науково-дослідницької діяльності у галузі фольклористики та етнографії.

Одним із перших наукових осередків, який поставив за мету вивчення етнографії, було Одеське товариство історії і старожитностей.

Певна частина зібраного товариством матеріалу не була опублікована й досі зберігається в Одеському обласному державному архіві, інша частина – у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки (м. Київ). Напередодні VI археологічного з'їзду, який відбувся в Одесі у 1884 році, підготовчий комітет видрукував програмний документ, складений А. Матвеевим «До питання про археологічні дослідження на південних територіях». Перший випуск означеного документу охоплював питання етнографії, наступний – був присвячений археології та історико-етнографічним відомостям.

Програма містила наступні розділи:

– «Визначення місцевості» (питання з топоніміки, адміністративної приналежності, визначення місця розташування населеного пункту);

– «Фізична географія місцевості» (питання топографії, гідрографії, клімату, флори);

– «Народонаселення» (питання кількісного складу населення, житло, одяг, їжа, напої, звичаї та обряди родинного життя, вірування, забобони, знахарство, здоров'я, торгівля, заняття, ремесла);

– «Історичні свідчення» (історичні повір'я, археологічні пам'ятки, пов'язані з ним перекази).

Характерною особливістю означеної програми є детальна розробка поставлених питань. Це пояснювалося тим, що кореспонденти (збирачі фольклорно-етнографічного матеріалу), яким адресувалася розроблена програма, були недостатньо підготовлені у галузі етнографії, а також із необхідністю отримати найбільше інформації з місць збирання матеріалу. Наприклад, один із кореспондентів, вчитель місцевого Маріїнського народного училища І. Гордієнко, фіксує звичаї українців, відзначає, що найбільш розповсюдженими і поширеними є весільні пісні, тексти яких він наводить в описах.

В архіві українського історика та етнографа О. Маркевича міститься «Програма для збирання юридичних та етнографічних свідчень»⁴, що залишилися в рукописі, а також фольклорні зразки, записані ним у Прилуцькому повіті Полтавської губернії. Запропонована науковцем програма містить дев'ять розділів: географічні свідчення, антропологічні відомості, юридичні дані про населення, побут, духовне життя народу, народну літературу, мистецтво, рівень морального розвитку населення та народні розваги. У VI розділі міститься 45 запитань із народної літератури. Серед них – про розповсюджені серед населення прислів'я, приказки, повір'я, замовляння, народні пісні, що найдовше збереглися. У розділі про народне мистецтво пропонується записувати мотиви народних пісень, замальовувати чи описувати народні танці,

⁴ Українці : історико-етнографічна монографія. Опішне, 1999. Т. 1. С. 25–26.

орнамент, народну архітектуру, розглядаючи їх не лише як найбільш яскравий вияв етнічної своєрідності народу, але й як засіб взаємозбагачення окремими елементами матеріальної та духовної культури сусідніх етносів.

Програма М. Доманицького «Народна словесна творчість, її вивчення та збирання її творів» вийшла в світ у Варшаві⁵. У короткому огляді історії української народної поезії та її сучасного стану, дослідник пропонує докладну програму для збирачів фольклорного матеріалу. Кожний її розділ присвячений вивченню певних жанрів: «До записування народних пісен обрядницьких» (весільні, обжинкові, пісні чабанів, жебрацькі, думи, хрестинні пісні, похоронні голосіння, колядки, щедрівки, «ягілки» (веснянки); «Необрядницькі пісні» (пісні про кохання, ліричні, історичні, коліскові); «Народна проза» (казки, анекдоти, приказки, примівки, загадки); «Народні вірування» (уявлення про природу, народна медицина тощо).

Програми другої половини XIX століття переважно торкалися питань, пов'язаних із загальним обстеженням місцевостей та регіонів. Перший етап збирацької діяльності мав за мету представити певний регіон чи місцевість із багатьох сторін. Саме цей аспект було покладено в основу перших програм (загальна характеристика усіх сфер життєдіяльності людини, матеріальної та духовної культури, звичаєвого права тощо)⁶.

Поступово відбувається деталізація й конкретизація програмних документів. Незважаючи на те, що переважна більшість з них поки не передбачають комплексне дослідження регіону чи місцевості, з'являються ознаки детального вивчення певного культурного явища чи мистецької сфери. Це свідчило про становлення методологічних принципів у питаннях дослідження фольклорно-етнографічного матеріалу. Зрозуміло, що цей процес деталізації став можливим лише на конкретному етапі розвитку наукової думки. Поява програм означеного спрямування свідчила про рівень наукового пізнання у конкретний історичний проміжок часу.

Наприкінці XIX століття у структурі програм з'являється передмова, в якій даються пояснення стосовно збору і запису матеріалу. Це свідчить про формування певних методологічних принципів у збиранні народнописенної творчості. Поступово відбувається чітка

⁵ Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. Київ : Наук. думка, 1976. С. 52.

⁶ Дашкевич В. Програми до етнографічного та краєзнавчого дослідження України. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури ім. акад. Багалія*. Харків, 1927. Т. VII. Вип. I. С. 151.

диференціація: матеріал для збору фольклорно-етнографічних відомостей стосується не тільки українського народу, але й збирався й вивчався фольклор інших народів, які мешкали на території України.

Особливого значення надається програмним документам, які були розроблені Музично-етнографічною комісією у 1901–1902 рр. Зокрема «Програма для збирання народних пісень та інших музично-етнографічних матеріалів» була чітко орієнтована на збирання і фіксацію народнопісенного матеріалу. Оскільки над розробкою цієї програми працювали переважно мовники, філологи, які не мали жодної уяви про особливості фольклорної музичної творчості, керівник Музично-етнографічної комісії звернувся із проханням до місцевих збирачів фольклорного матеріалу, в якому чітко окреслив і визначив основні завдання стосовно розробки питань, які стосуються безпосередньо збирання й фіксації народнопісенного матеріалу.

На початку ХХ століття українська фольклористика мала не тільки достатню кількість зібраного фольклорно-етнографічного матеріалу, але й було створено надійне підґрунтя для вироблення системи й методів як збирацької, так і науково-дослідницької діяльності, які були сформовані в українському науковому просторі в 1920-х роках. Аналіз існуючих збірок і записів фольклорних зразків засвідчує, що в особлива увага приділялася комплексному студіюванню народної творчості. Це проявляється у принципових підходах до систематизації матеріалу, серед яких відзначимо: головними постають принципи збирання пісенного матеріалу у певних регіонах і місцевостях; фіксація й запис конкретних жанрів фольклору; збирання народнопісенного матеріалу від окремих виконавців.

Збирацька діяльність здійснювалась за певним алгоритмом: на основі програм, що складалася з різноманітних запитань, проводилося опитування і одночасно робився синхронний запис і фіксація не тільки відомостей етнографічного, але й музичного спрямування. Перед збирачами зразки народної музичної творчості поставало чимало питань у зв'язку з фіксацією пісенного матеріалу. Збираючи та записуючи зразки пісень у різних виконавців з багатьох місцевостей, кореспонденти наштовхувалися на проблеми з діалектичними особливостями говорів, наголосів, вимови.

Загальновідомо, що складнощі виникали й при публікації пісенних збірників, оскільки неможливо було передати друком усі ознаки та специфіку зафіксованого тексту пісенних зразків. Це призвело до того, що збирацька діяльність потребувала тісної співпраці з науковцями різних спеціальностей – музикознавцями, діалектологами, філологами, етнологами, істориками тощо.

Наявність великої кількості програм, друк збірок народнопісенного матеріалу, поява наукових статей з проблем фіксації і систематизації народних зразків засвідчує, що вже у першій чверті ХХ століття формується науково-етнографічна методика записів та публікацій музичного фольклору. Одним із визначальних принципів збирацької діяльності стає точність і максимальна фіксація усіх особливостей пісенного матеріалу. Значна увага у цьому процесі приділялася обставинам побутування фольклорних зразків. Сама ж пісня починає вивчатися комплексно, із врахуванням усіх обставин її побутування, у контексті обряду й специфіки усіх його складових.

Цінність програмних документів другої половини ХІХ – початку ХХ століття полягала в прагненні повно, точно і достовірно зафіксувати різноманітний у жанровому відношенні фольклорно-етнографічний матеріал, з'ясувати умови й особливості його побутування, виявити характерні ознаки, специфіку змін і трансформацій пісенних зразків. Перші програмні документи відіграли важливу роль у процесі розгортання збирацької діяльності на теренах України, ставши науковим інструментарієм для подальших науково-дослідницьких пошуків та розробок вчених 20-х років ХХ століття.

Підсумком методологічних пошуків першої чверті ХХ століття може слугувати стаття Є. Кагарова «Завдання та методика етнографії», де чітко окреслено завдання збирацької діяльності, які визначали і ставили перед собою фольклористи у 1920-х роках. Методами збирання фольклорно-етнографічного матеріалу дослідник визначає лабораторний (який передбачає, що фольклорні та літературні джерела підбираються в музейних сховищах, бібліотеках) та польовий (збір матеріалів в експедиціях, на місцях, безпосередньо записуючи його від місцевого населення).

Сам фольклорно-етнографічний матеріал у свою чергу поділяється на два види: безпосередні джерела (до яких належать речі побуту та творчості, зібрані на місцях запису) та посередні джерела (щоденники, нотатки дослідників, етнографічні записи під час експедицій, інформація з інших рукописних джерел).

ВИСНОВКИ

З'ясовано, що у другій половині ХІХ століття з'являється якісно новий підхід до народної пісні: дослідження народнопісенного зразка відбувається в комплексі етнографічного, історичного й культурного контекстів, що свідчить про етап формування принципів методології науково-етнографічної діяльності збирання народної творчості. Визначено започаткування регіонального підходу до вивчення музичного

фольклору, що свідчить про процес становлення системи теоретичних, методологічних засад музичної фольклористики. У другій половині XIX століття монографічне збирання фольклору набуває поширення, народнопісенну творчість збирають як аматори-фольклористи, так і науковці. У процесі опрацювання і систематизації фольклору формуються методи науково-етнографічної дослідницької праці, які стануть основою наукових розробок першої чверті XX століття.

У появі програмних документів є певна закономірність: спочатку з'являються програми загального спрямування (комплексне висвітлення усіх сторін матеріальної й духовної культури українців), поступово вони конкретизуються, деталізуються, спрямовуються на вивчення конкретних явищ й окремих регіонів, яке передбачає локальне вивчення етнографії і фольклору. Якщо в 30-х роках XIX століття на Західній Україні вже були розроблені й складені програми, спрямовані конкретно на вивчення народнопісенної творчості, то в подальшому, майже до кінця XIX століття, це питання не буде відокремлюватися від загального контексту дослідження фольклорно-етнографічного спрямування (до 1900–1901 року). Поступово в програмах кінця XIX століття відбувається диференціація: матеріал для збору відомостей стосується не тільки українського народу, починає збиратися і вивчатися фольклор інших народів, які мешкали на території України.

Цінність програмних документів полягає у систематичному викладенні матеріалу, охопленні увагою усіх сторін явища, з'ясування умов побутування та виявлення його характерних ознак. Але чимало програм не містять вказівок стосовно користування ними, повного показника літератури з програмних питань. Майже відсутні програмні документи, які зосереджені на дослідженні народного знання (на початку XX століття не існувало жодної програми до збирання всебічних відомостей про народні знання, лише окремі розробки, присвячені вузько локальним ділянкам).

Означені аспекти дозволяють стверджувати про значення і важливість програмних документів в процесі становлення методології збирацької й дослідницької діяльності першої чверті XX століття в Україні.

АНОТАЦІЯ

У роки незалежності України пріоритетного значення набувають питання, пов'язані з вивченням культурно-мистецької спадщини нашого народу, здобутки якої відіграють важливу роль у процесах формотворення національної самосвідомості, визнання самобутності та індивідуальності української нації. Серед багатьох питань історичного

минулого України особливу увагу дослідників привертає перша чверть ХХ століття – період, характерною ознакою якого був процес відродження й усвідомлення вагомості національних цінностей як необхідного підґрунтя на шляху до загального піднесення як науково-дослідницького, так і духовного рівня українців. Звернення до означеної проблеми, висвітлення специфіки становлення дослідження фольклорно-етнографічного матеріалу в програмних документах початку ХХ століття зумовлена ситуацією, яка склалася у сучасному науковому просторі: знайомство із забороненими і закритими архівними документами, введення в обіг великої кількості фактологічного матеріалу, вивчення документів приватних архівів надало змогу науковцям розпочати процес реконструкції історичного минулого, відтворення достовірно правдивої еволюції розвитку культурно-мистецького простору ХХ століття.

Література

1. Білоус В. М. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті ХІХ ст. Львів : ІН НАН України, 2000. 187 с.
2. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. Київ : Наук. думка, 1976. 139 с.
3. Борисенко В. Й. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ : Унісерв, 2002. 88 с.
4. Боряк О. О. Матеріали з історії народознавства в Україні : каталог етнографічних програм (друга половина ХVІІІ–ХХ ст.). Київ : Українознавство, 1994. 123 с.
5. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. 335 с.
6. Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження : навч. посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 288 с.
7. Горленко В. Ф. З історії формування наукової методики народознавства (анкета Ф. О. Туманського). *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 4. С. 76–83.
8. Дашкевич В. Програми до етнографічного та краєзнавчого дослідження України. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури ім. акад. Багалія*. Харків, 1927. Т. VII. Вип. I. С. 149–165.
9. Кагаров Є. Завдання та методи етнографії. *Етнографічний Вісник*. Київ, 1929. Кн. 7. С. 3–44.
10. Мазур І. В. Значення програмних документів в процесі збирацької та науково-дослідницької діяльності в Україні другої

половини XIX – початку XX століття. *Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка*. Сер.: Мистецтвознавство. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. № 2 (39). С. 116–128.

11. Українці: історико-етнографічна монографія. Опішне, 1999. Т. 1. С. 25–26.

Information about the author:

Mazur Iryna Volodymyrivna,

Candidate of Art Studies,

Associate Professor at the Department of Musicology, Instrumental
Training and Methods of Music Education

Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy

139, Proskurivskoho Pidpilya Str., Khmelnytskyi, 29013, Ukraine